

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 913:(477.46)»18/19»

Гордуновський О.

Черкаський інститут банківської справи
Університету банківської справи
Національного банку України

Гуржій О.

Інститут історії України
Національної академії наук України

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЧЕРКАСЬКОГО РЕГІОНУ ТА ЙОГО ВИКОРИСТАННЯ У ХІХ – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.

У статті простежено розвиток соціально-економічного потенціалу Черкащини протягом ХІХ – першої половини ХХ ст. Установлено чинники, від яких залежав цей процес, такі як наявність матеріальних запасів і виробничих резервів, перерозподіл продуктивних сил міст і сіл, вдале використання нових винаходів науки та техніки, зростання кількісного показника працюючого населення. Стаття написана на основі широкого залучення спеціальної літератури, статистичного та документального матеріалу. Показано господарську специфіку регіону, а також визначено його загальне місце в економічному житті України.

Ключові слова: Черкащина, соціально-економічний потенціал, продуктивні сили, потреби населення, природні ресурси, родовища, мануфактурне виробництво, фабрично-заводська промисловість.

З давніх часів на теренах Черкаського краю існував потужний потенціал для його розвитку, про що свідчили значні економічні можливості, наявні людські ресурси, природні багатства та численні засоби їх використання. Зокрема, сукупність виробничих умов існування широко використовувалася для забезпечення всіх матеріальних запитів місцевого населення (наприклад, у галузях промисловості, оборони, а також у сфері особистих потреб жителів). У ХІХ – першій половині ХХ ст. економічний потенціал особливо помітно залежав від модерних виробничих відносин, стану більш активного, ніж у попередній період, розроблення природних ресурсів і ступеня їх використання у господарському обігу, наявності матеріальних запасів і резервів, перерозподілу продуктивних сил, новітніх здобутків науки та техніки, зростання чисельності населення, насамперед працездатного, а також рівня професійної кваліфікації, загальної освіченості та

культури робітників. Найважливішим фактором, що зумовлював розміри економічного потенціалу регіону, насамперед темпи його збільшення та використання, були базисні явища в суспільстві та характер панівних виробничих відносин, котрі протягом півтора століття революційним шляхом змінилися з буржуазних на викривлені соціалістичні, при цьому сталися такі болісні процеси, як закріпачення і розкріпачення селян, потрапляння під диктат більшовиків та їх кривавий терор.

Природні багатства регіону вирізняються своїми значними розмірами та розмаїттям. Вони розосереджені по всій території краю і становлять велику частку всіх запасів України. Використовувалися вони не лише для потреб місцевих жителів і країни загалом, а й для потреб всієї Російської імперії, пізніше – СРСР. Так, серед них до середини ХХ ст. особливе місце займали величезні запаси будівельного каменю (різного типу граніти, пісковики, лабрадорити і гнейси). Головним

чином вони залягали у районах сучасних міст і поселень, таких як Умань, Корсунь-Шевченківський, Городище, Сміла, Ротмистровка та ін. Більшість цих порід використовується як будівельний і бутовий матеріал, а також як декоративний та облицювальний камінь.

З осадоною товщею порід пов'язані буре вугілля, торф, різні глини, каолін і піски. Зокрема, серед покладів бурого вугілля найбільш відомі Юрківське, Звенигородське, Рижавське, Мокрокалігирське родовища, що становлять досить вагому частину всіх запасів Дніпровського буровугільного басейну. У радянський період спеціалісти з розвідки надр поблизу одного з родовищ відшукали кам'яну плиту з написом: «Шурф № 3. Февраль, 1863 год». Цей факт незаперечно свідчить про перші розроблення бурого вугілля принаймні на початку 60-х років XIX ст. Та цілком можна припустити, що вони почалися набагато раніше. Одразу після Другої світової війни на базі розвитку буровугільної промисловості Юрківського родовища дуже швидко виросло нове шахтарське місто Ватутіне [4, с. 8].

У межах теперішніх Драбівського, Звенигородського, Золотоніського, Корсунь-Шевченківського та Смілянського районів залягають найбільші на Черкащині торф'яні масиви, а поблизу Черкас – у болоті Ірдинь. Уже на середину XX ст. видобуток торфу було майже повністю механізовано [9, с. 7].

Надзвичайно важливе значення для економіки країни з давнини мають родовища різних глин, яких у 60-х роках минулого століття в регіоні налічувалося понад 400. Вони придатні для цегельного та черепичного виробництва. Зокрема, новоселицькі вогнетривкі глини, а також бентоніти за своєю якістю посідають одне з перших місць у світі. Вже у першій половині XX ст. під назвою «бентоніт черкаський» їх зазначено у довідниках багатьох країн світу. А Дашуківське родовище глини за своїми запасами – понад 4 млрд тонн – визначене як найбільше в Європі. Основні види глини – червоно-бурі, темно-сірі, мергельні та різнобарвні пластичні.

Наявність кварцевих пісків майже в усіх районах свого часу дала поштовх для організації широкомасштабного виробництва цементно-піщаної черепиці та шлакоцементного хвилястого шиферу.

Водні ресурси – річки, озера, болота та штучні водойми (ставки) – значною мірою наповнювали економічний потенціал регіону. Вся річкова мережа розподілилася між басейнами Дніпра та Південного Бугу. Особливо активно в означений період використовувалася одна з найбільших рік –

Дніпро – з притоками Рось, Вільшанка, Тясмин, а також річки південно-бузького басейну – Гірський Тікич, Гнилий Тікич. Вони завжди були не лише найдешевшими транспортними шляхами, а й важливим джерелом водопостачання, зрошування сільськогосподарських угідь і розвитку рибальства. На середину XX ст. кількість озер і ставків, які поступово набирали все більшого значення у народному господарстві, перевищила 650. Озера переважно запланні, залишки пересохлих русел і стариків. Будівництво ставків додатково сприяло не лише веденню високопродуктивного рибного господарства, а й використанню води для різних побутових потреб протягом року.

Зрозуміло, що невід'ємним складником економічного потенціалу будь-якої країни є людські ресурси та розвиток промисловості і сільського господарства. В історії Правобережної України сталося так, що її від природи плодючі та надзвичайно багаті землі, інкорпоровані 1793 р. до складу Російської імперії, поглинула великодержавницька політика царського уряду, спрямована на асиміляцію їх корінного населення [15, с. 1]. Крім того, насильницьке приєднання «на вічні часи» колишніх областей Речі Посполитої було здійснене, по-перше, «как в удовлетворение и замену многих своих убытков, так и в предохранение польз и безопасности империи»; по-друге, «в отвращение и пресечение единожды навсегда всяких превратностей и частых разнообразных перемен правления...» [23, № 17108].

На межі XIX – XX ст. стосовно України царський уряд здійснив низку адміністративних реформ. Зокрема правобережну частину Черкащини було включено до Київської губернії, а лівобережну – до Малоросійської. Незабаром останню поділили на Полтавську та Чернігівську (1802). Відтоді і до 1919 р. Золотоніський повіт (Лівобережна Черкащина) перебував у складі Полтавської губернії [28, с. 5–6; 16, с. 203–205]. На території Звенигородського, Канівського, Уманського, Черкаського та Чигиринського повітів (Правобережна Черкащина) в середині 40-х років XIX ст. проживало понад 672 тис. чол., у тому числі близько 210 тис. кріпаків, 3 тис. дворових, 35 тис. державних селян, 22 тис. військових поселенців, 9 тис. вільних селян і 4 тис. дворян. А у Золотоніському повіті в 1850 р. значилося понад 138 тис. чол., серед них козаків – 64,4 тис., кріпаків – 55,5 тис., державних селян – 8 тис., міщан і цеховиків – 3,2 тис., дворян – 1,6 тис. [28, с. 131–132; 24, с. 35–78]. Найбільшими землевласниками на Черкащині були царські вельможі, такі як графи

Бобринські (44,4 тис. десятин у Черкаському та Чигиринському повітах) та Воронцови (70,4 тис. десятин у Чигиринському повіті). У цьому їм мало чим поступалися князі Кантакузени (18 тис. десятин у Золотоніському й Роменському повітах) [6, с. 11; 3, с. 170–171].

З огляду на всі вищезначені фактори, сучасний дослідник історії регіону А. Філінюк дійшов висновку про те, що господарський розвиток Правобережної України від кінця XVIII ст. зумовлювався:

по-перше, політикою самодержавства, спрямованою на інкорпорацію її економічного сектора в єдиний виробничий комплекс імперії та перетворення його в сировинне джерело всеросійського ринку;

по-друге, поширенням на її населення кріпосних відносин і намаганням їхнього консервування;

по-третє, посиленням впливу російського, польського та єврейського капіталу на економіку краю;

по-четверте, проникненням у сферу виробництва і поступовим зміцненням нових тенденцій і відносин, які ґрунтувалися на вільнонайманій праці та потребах і запитах внутрішнього ринку українських земель і всієї Російської імперії;

по-п'яте, винятково сприятливими природно-кліматичними умовами та вигідним геополітичним розташуванням;

по-шосте, значною стійкістю і здатністю місцевих комплексів функціонувати тривалий час без істотних змін;

по-сьоме, зростаючими потребами європейських країн у споживанні українського хліба та іншої сільськогосподарської продукції, що стимулювала товарне виробництво тощо [32, с. 352].

На практиці це виглядало таким чином. Поза містами селяни та козаки активно займалися рільництвом і скотарством, але низький рівень агротехнічних засобів, здебільшого убоге тягло і примітивні знаряддя праці не давали змоги повсюдно досягати високих результатів, урожаї були несталими. Великий відсоток сільських жителів, не пориваючи з хліборобством, вимушено займався ще й різноманітними промислами, щоб забезпечити себе додатковими доходами для існування. Значних масштабів на Черкащині досягло чумацтво (зокрема, в межах Чигирина та Золотоноші). Приблизний кордон цього промислу на Правобережжі проходив від Канева на Богуслав – Звенигород – Шполу і далі до Дніпра трохи південніше Чигирина [27, с. 28, 29]. Протягом першої

половини XIX ст. чимало чумаків з Васютинець, Вереміївки, Гельмязова, Жовнина, а також сіл, розташованих навколо Чигирина, щороку їздили до Криму по сіль, на Дон і в Астрахань – по рибу [2, с. 323]. У самому Чигирині на той час близько 300 мешканців професійно займалися візництвом, а ще 100 – торгівлею рибою та зерном [14, с. 137]. У 1865 р. лише в Золотоніському повіті зареєстровано наявність 2443 чумацьких фур (або хур – великих возів чи саней для перевезення вантажу, людей тощо) [3, с. 179].

Певного розвитку на середину XIX ст. набули і дрібні ремесла – кравецтво, ковальство, столярство, шевство та багато інших. Широко відомими стали каменотеси Чигиринщини, які тільки в 1831 р. на Кам'яній горі виготовили 1100 жорен. Загалом же в повітових містах Київської губернії у 1856 р. працювало вже понад 1300 ремісників, продукція котрих здебільшого продавалася на місцевих ярмарках і базарах.

Водночас помітні зрушення відбувалися у мануфактурному виробництві, яке прибрали до своїх рук головно поміщики та купці, частково казна та представники інших соціальних груп.

Поступово прогресувала і фабрично-заводська промисловість. Власники профільних підприємств накопичували величезні капітали, значну частину яких вкладали у прибуткові галузі промисловості. Наприклад, поміщиками засновано Таганчанську (1808), Корсунську (1815), Стеблівську (1818) сукнярні. У 1845 р. на них працювало 1289 робітників, а продукції збувалося на 339,7 тис. руб. [8, с. 111]. Конкретно Стеблівська суконна мануфактура була збудована поміщиком Головинським у с. Великі Грицьки, а в 1845 р. її переміщено до м. Стеблів (Канівський повіт). На той час вартість її будов становила 30 тис. руб. сріблом. Машини діяли завдяки руху води річки Росі, на березі якої розташовувалося підприємство. Поступово Стеблівська мануфактура удосконалювалася за рахунок імпортного устаткування і перетворилася на порівняно потужну фабрику. У 1848 р. лише вартість устаткування досягла 70 тис. руб. сріблом. Тоді на ній працювало 422 робітники: 9 іноземних майстрів (1 француз і 8 німців), 70 осіб були вільнонаймані, решта – кріпаки (серед них 130 жінок). При цьому виробництво Стеблівського закладу досягло 42 тис. аршин на суму 94 тис. руб., а чистий прибуток становив 9,4 тис. руб. сріблом або 11% на оборотний і 9,4% на вкладений капітал [20, с. 259].

Черкаському повітові волею долі судилося стати місцевістю, де зароджувалася цукрова про-

мисловість в Україні. У с. Орловка (нині Городищенський район) граф Потоцький у 1834 р. заснував перший у повіті цукровий завод. А вже у 1838 р. граф Бобринський збудував цукрові заводи в Смілі та Балаклеї, у 1839 р. – у с. Яблунівка. Хоча на той час назвати їх заводами можна було лише умовно, бо вони являли собою великі сараї-магазини, де працювали головним чином кріпаки. У 1854 р. групою підприємців споруджено рафінадний завод у Черкасах, який виявився найбільшим у всій Російській імперії [30, с. 28].

У 1823 р. неподалік від повітового центру, в с. Мошни біля гирла р. Вільшанка кріпаки князя Воронова побудували перший на Дніпрі пароплав. Саме цей рік нині вважається початком парового судноплавства на Дніпрі.

У середині XIX ст. у межах Правобережної Черкащини діяло 114 млинів і гуралень, 44 цукроварні та 22 броварні [28, с. 48, 49, 77–82]. Так, 19 винокурних заводів щорічно виробляли від 300 до 400 тис. відер горілки, хоча всі вони і мали доволі примітивне обладнання, здебільшого дерев'яне. Лише в Золотоніському повіті в 1861 р. функціонувала 31 гуральня, а по всьому Правобережжю – близько 80. Найбільше їх набували в Уманському, Звенигородському та Канівському повітах. У 1801 р. на території Золотоніського повіту значилося 914 вітряків, а в 1847 р. на правому березі Дніпра в межах Черкащини – вже 1608 [20, с. 184]. Всі ці дані свідчать про досить швидкі темпи розвитку гуральництва та млинарства.

Вся товарна продукція із промислових підприємств практично не затримувалася на ярмарках і базарах. У другій чверті XIX ст. у Канівському (без Богуслава) та Черкаському повітах щороку проходило 25 ярмарків, на які поставлялися товари на суму понад 40,6 тис. руб. [29, с. 526].

На середину XIX ст. загострення суперечностей між продуктивними силами і виробничими відносинами, що викликали кризу всієї натурально-кріпосницької системи, а також поразка царату в Кримській війні (1853–1856) і зростання народних протестів зумовили падіння кріпосного права (1861) і проведення низки демократичних реформ. При цьому навіть більша частина поміщиків Київської губернії так чи інакше висловилися за звільнення селян, але без землі [34, арк. 262, 263].

У результаті проведення «Великої реформи» на Черкащині на кожну рев'язьку душу було визначено в середньому від 1,8 до 1,9 десятини. При цьому оброк за десятину орної землі становив 3 руб. 50 коп., а присадибної – 5 руб. 10 коп. Зро-

зумило, що найродючіші угіддя залишилися за поміщиками та можновладцями [6, с. 11].

Масовий рух українських селян і польських повстанців змусив імперський уряд Росії указом Сенату від 30 липня 1863 р. скасувати антинародні законодавчі акти 1861 р. для Правобережної України.

Втім, у перші пореформені роки спостерігалося значне зниження сільськогосподарського виробництва та сталася фінансова криза, що дуже негативно позначилося на окремих галузях господарства (наприклад, на цукроварінні). Це спонукало підприємців закрити низку профільних закладів. Так, краху зазнала фірма цукрозаводчиків Яхненків і Симиренка. Проте вже на початку 80-х років ситуація в цукровій промисловості практично виправилася.

Загальну характеристику розвитку економічного потенціалу Черкащини післяреформеної доби, а саме 1880–1910 рр., знаходимо у довіднику «Описание и справочная книга Черкаського уезда, Киевской губернии» неодмінного члена місцевої повітової управи у справах земського господарства А. Чугуєва, що побачив світ у 1911 р. У праці, зокрема, йдеться про таке: «У місті Черкасах, завдячуючи географічному положенню його біля ріки Дніпра та при залізниці, що сполучає його з безлісним півднем Росії і морським портом у Николаєві, переважне значення отримала промисловість із розроблення дерева, потім за сумами виробництва йдуть тютюнові фабрики, мукомельні млини, чавунно-ливарні заводи, пивно-медоварні заводи, цегельні та інші. У повіті ж перше місце займають виробництва цукрове і винокурне, а потім ідуть мукомельні млини, лісопильні заводи й інші вже дрібніші підприємства». Далі автор зазначив, що кількість робітників за означений період у повітовому місті зросла із 648 до 1486 чоловік, а обсяг виробленої продукції збільшився з 2 млн. 877 тис. руб. до 4 млн. 279 тис. руб. У всьому ж повіті число робітників було 4583 особи, а стало 5865 осіб, а вироблена продукція з 10 млн. 421 руб. Збільшилася до 15 млн. 482 тис. руб.

У другій половині XIX – на початку XX ст. усе потужнішим ставало борошномельне виробництво. Одночасно з малосильними вітряками, яких лише в Золотоніському повіті нараховувалося понад 2,5 тис. (1910) і водяними млинами споруджувалися модифіковані парові млини. Наприклад, паровий млин графа Бобринського, збудований у 1891 р., уже мав досить складне механізоване устаткування, яким за добу роз-

мелював 1200 пудів пшениці та 1000 пудів жита [21, с. 147].

Статистика 1885 р. зафіксувала на території Правобережної Черкащини діяльність 210 фабрично-заводських підприємств, де працювало 18 785 робітників, 16 659 із них – на цукроварнях. Щороку місцеві промислові заклади виготовляли продукції на 35 млн. руб., серед них цукроварні – на 26 млн. руб. [5, с. 132–147].

На початку ХХ ст. зростання народних потреб у цукрі зумовило провідне місце цієї галузі серед інших. У 1914 р. на 37 цукроварнях працювало 27 412 робітників з усіх 29 360 осіб, задіяних у промисловому виробництві; на 18 гуральнях – 850, на 15 борошномельних заводах – 347, на 3-х броварнях – 48, 4-х олійнях – 45, спиртоочисному заводі – 10 робітників. Почали активізуватися: легка промисловість, яку репрезентували 28 підприємств із 913 робітниками, машинобудівна – відповідно 6 і 207, будівельних матеріалів – 6 і 198. Виникнення нових і розширення старих закладів супроводжувалося все більшою концентрацією пролетаріату, особливо в містах. Того року на 26 підприємствах правобережного регіону працювало понад 100 робітників у кожному, на 8 – по 500, на 4 – понад 1000, а на 2 – понад 2000 у кожному [10, с. 36].

Висока концентрація промисловості, а в ній робітників (чоловіків, жінок і навіть дітей) приводила до створення профільних монополістичних об'єднань – синдикатів.

Постійні зв'язки в галузях промисловості та сільського господарства, розвиток торгівлі, а звідси – прискорені темпи будівництва залізниць, що розпочалося у 60-х роках ХІХ ст., міцно зв'язали Черкащину з великими та культурними осередками України, Росії та закордоння. Так, у 1876 р. Фастівська залізниця сполучила Фастів із Білою Церквою, Корсунем, Смілою, Черкасами та Знаменкою. На початку 90-х років споруджено колії Козятин – Умань (через Христинівку) і Христинівка – Шпола [1, с. 13].

Особливо важливу роль в економіці краю відіграло відхідництво, а в ньому – вільний найм. На думку А. Чугуєва, за чисельністю учасників відхідних промислів на заробітки Черкаський повіт займав перше місце в Київській губернії. Великого поширення відхідництво набуло тут із 80-х рр. ХІХ ст. Так, у 1886 р. з повіту вийшло майже 7 тис. осіб, а через десять років – понад 20,2 тис. (тобто їх кількість зростає ледь не втричі), у 1906 р. – 31,6 тис., а в 1910 р. – 35,3 тис. осіб. Переважна більшість заробітчан, серед них

нерідко й діти, направлялася на сільськогосподарські роботи, працю на заводах і фабриках, у шахтах. Територіально йшлося про Херсонську, Бессарабську, Таврійську губернії, навіть Кавказ і Кубанську область, Кривий Ріг і Катеринослав, а також Донецький басейн [30, с. 30].

Водночас, як зазначив автор студії «Описание и справочная книга Черкаського уезда, Киевской губернии», на численних бурякових плантаціях краю працювали здебільшого жінки та підлітки, причому їхня робота потребувала величезної кількості рук, переважно на короткий термін. За таких обставин «ця тимчасова і посилена потреба робітничих рук, – писав він, – викликає нестачу в них (місцеве робоче населення, очевидно, не може задовольнитися такими тимчасовими заробітками і через це йде з повіту) і в повіт приходять головним чином жінки, на заробітки з Полтавської та Чернігівської губерній».

Поряд із заробітками «на стороні» подальшого розвитку набули місцеві кустарні промисли. Так, далеко неповні дані 1912 р. зафіксували діяльність на Черкащині 19,5 тис. кустарів. На території Золотоніського повіту таких налічувалось 5941 особа. В межах правобережної частини діяло 7278 ткачів, 5046 шевців, 1633 кравці, 1551 коваль. Високим рівнем, зокрема, ткацтва вирізнялася Смілянська волость, шевства – Канівський, Черкаський і Чигиринський повіти, деревообробки – Черкаський і певною мірою Канівський повіти [22, с. І–ІІІ].

Інтенсифікація промисловості та концентрація робітників значною мірою зумовили зростання чисельності міського населення Черкащини, яке в 1897 р. досягло 105 тис., або 6,5% від загальної кількості населення регіону (1,6 млн. осіб) [13, с. 12–17; 12, с. 6–14, 22, 131].

На межі ХІХ і ХХ ст. за темпами розвитку економічного потенціалу місто потроху почало наздоганяти село, де поміщицькі господарства все міцніше ставали на рейки буржуазного спрямування, зокрема, в галузі товаризації зерна та розведення худоби. Селяни на продаж вирощували головними чином капусту, картоплю, часник, цибулю, огірки, соняшник, мак і деякі інші культури городництва. Лише з окремих господарств на ринки вивозилися фрукти. Наприклад, промислові сади утримувалися у Журжинцях і Кислівці Звенигородського, Ісайках і Сунках Черкаського повітів [17, с. 91].

За умов постійного обезземелення та масового зубожіння швидкими темпами зростала майнова нерівність. Так, на початку ХХ ст. у межах Правобе-

режної Черкащини (Звенигородський, Канівський, Уманський, Черкаський і Чигиринський повіти) нараховувалося 60,6% бідняцьких (до 3 дес. землі) господарств, у тому числі безземельних – 5,1%, середняцьких (3–9 дес.) – 36,1%, а так званих куркульських – 11,1% [37, с. 20–35].

На економічному потенціалі негативно позначалися усілякі соціальні вибухи селян і страйки робітників. Зокрема, потужний економічний протест відбувся в жовтні 1906 р. на Цибулівській цукроварні. Протягом 1905–1906 рр. на території Правобережної Черкащини сталося 97 селянських виступів і понад 20 збройних сутичок робітників із військами та поліцією [26, с. 159–162, 241–242]. З роками народні рухи лише посилювалися, набували більшої масштабності і врешті-решт вилилися у революційні події 1917 р., а завершилися визвольними змаганнями початку 20-х років ХХ ст.

Народно-господарський комплекс у результаті громадянської війни, спровокованої більшовиками, а також іноземної інтервенції зазнав серйозних втрат. У Черкаському окрузі¹ з 57 підприємств, які діяли у довоєнний час, у 1922–1923 рр. залишилося лише 27, із 12 цукрових заводів продовжили випускати продукцію 4. Майже на 70% скоротилася кількість лісопилень [34, арк. 1, 2].

Тільки на середину 20-х років економіка потроху відновилася. Так, у 1924–1925 рр. на повну потужність запрацювали Кам'янський цукроварний і Смілянський рафінадний заводи. Якщо останній за добу переробляв цукру в 1914–1915 рр. 550 пудів, то в 1924 – вже 9500. На базі Бобринських залізничних майстерень було створено паровозоагосп ремонтний завод. Реконструювалися старі і будувалися нові підприємства. Водночас зростала кількість волосних і сільських прокатних станцій і ремонтних майстерень. У 1925 р. фактично поповнилися у розмірах довоєнні посівні площі, поліпшилася якість обробітку ґрунту, внаслідок чого урожайність досягла довоєнного рівня, а місцями і перевершила його. Так, на території Уманського округу перед війною середня врожайність ярової пшениці з десятини становила 86,3 пуда, а в 1925 р. – 93,6 пуда, озимої пшениці – відповідно 81,7 і 84,7 пуда. Загалом валовий збір продукції рільництва на Уманщині в

1925 р. досяг 29 915 тис. пудів проти 11 638 тис. пудів у 1924 р. Набагато зросло і поголів'я великої рогатої худоби. Зокрема, у Золотоніському окрузі з осені 1923 р. до осені 1925 р. воно збільшилося на 29,4% (або з 331,5 тис. голів до 428,9 тис.) [36, с. 180, 181, 254–257].

Від 1919 р. на Черкащині показово почали організовувати колективні господарства – так звані комуни, зокрема для спільного обробітку землі. Першими серед таких варто назвати товариства: ім. Леніна в с. Антонівка (Уманський район), «Надія» в с. Моринці, «Муравище» в с. Червона Слобода біля Черкас, «Вулик і бджола» в Тальному, «Іскра» в Гельмязові та інші. В 1925 р. у Черкаському окрузі зареєстровано 407 колективних господарств, а в Уманському – 268. Останні отримали від влади 41 трактор. В усіх велася пропаганда доцільності застосування агрономічної науки. У травні 1922 р. у межах Уманщини пройшов перший з'їзд хліборобських колективів.

У відбудовний період зросли масштаби і темпи будівництва, актуальності набули індивідуальні проекти. У селах з'явилися нові громадські споруди – клуби, хати-читальні, господарчі приміщення (МТС, корівники, свинарники) тощо. Масово прокладалися шляхи, зводилися ясла, санаторії, кінотеатри, музеї. Відновлювалася і зростала мережа медичних закладів. Наприклад, у 1927–1928 рр. у Шевченківському окрузі функціонувало понад 80, а в Уманському – 70 медичних закладів.

Водночас спостерігалася подальша спеціалізація господарств районів. Так, на Чигиринщині досвід показав, що краще і вигідніше займатися тваринництвом і садівництвом. У зв'язку з цим місцеве сільськогосподарське товариство заклало розсадники фруктових дерев, плантації виноградників. На 507 гектарах земель почав господарювати перший у районі радгосп садовинтресту «Паризька комуна». Створено і лісомеліоративний розсадник [14, с. 228].

У кінці 20–30-х рр. на Черкащині сталися нові помітні зрушення в різних галузях промисловості, що неабияк вплинули на зовнішній вигляд регіону і на внутрішній світ його мешканців. Особливо вдало запрацювали підприємства Уманського та Шевченківського округів. Зокрема, в останньому валова продукція в 1927–1928 рр. зросла проти 1925–1926 рр. на 26,7%. Протягом 1933–1938 рр. у Смілі потужність механічних майстерень, на базі яких сформувався цілий завод, зросла в 10 разів. Завдяки реконструкції продуктивніше запрацював і Смілянський паровозоремонтний

¹ На початку 20-х років ХХ ст. на Черкащині було здійснено низку адміністративно-територіальних реформ. Так, у 1920 р. Чигиринський і Черкаський повіти Київської губернії включено до новоствореної Кременчуцької губернії, яка проіснувала до 1922 р. У березні того ж року замість волостей створено райони, а замість повітів – округи. Губернії було ліквідовано в 1925 р., а округи – в 1930 р. Незабаром Правобережна Черкащина відійшла до складу Київської області.

завод. В Умані на базі двох невеликих чавуноварських заводів створено трактороремонтний завод, котрий обладнали новими верстатами. На початку 30-х рр. у Золотоноші почали функціонувати м'ясний, маслоробний, крохмале-патоковий заводи та деякі інші підприємства. Черкащина впевнено посіла друге місце в республіці (після Вінницької області) в галузі цукроваріння. Так, у 1940 р. профільні заводи виробили 230,8 тис. тонн цукру-піску. Того ж року черкащани видобули 94 тис. тонн вугілля, що переконливо засвідчило про початок розвитку і цієї галузі промисловості.

З другої половини 1929 р. на території регіону розпочався процес так званої суцільної колективізації, який місцями проходив дуже болісно для жителів. І вже станом на 10 березня 1930 р. у Шевченківському окрузі до колгоспів шляхом умовлянь, а то й відвертого примусу вступило 87%, а в Уманському – 86,1% господарів [31, с. 44, 54; 7, с. 9].

Проте у селах спостерігалися і певні незаперечні успіхи. Наприклад, у с. Медведівка на Чигиринщині в 1929 р. організовано два колгоспи – «Новий шлях» і «Червона дружба», які наступного року об'єднали в артіль «Серп і молот», котра об'єднала 501 господарство й отримала в своє розпорядження 850 га орної землі. Тоді ж тут заснували машинно-тракторну станцію, завдяки чому з'явилися перші трактористи та комбайнери. У 1937 р. за рентабельністю та впровадженням «стаханівських» методів праці Медведівська МТС вийшла на одне з перших місць в області. У с. Мельники того ж району в березні 1929 р. засновано комуну «Заповіт Леніна». За стислі терміни в селі побудували кілька приміщень для догляду за тваринами, впорядковано фруктовий сад і парникове господарство, здійснено електрифікацію та водопостачання житла, обладнано механічний млин і майстерню для виробництва обіддя. Відкрили їдальню, швейну та шевську майстерні, школу, дитячі ясла, клуб. Напередодні голодомору 1932–1933 рр. хлібороби вирощували добрі врожаї на власних 600 га землі. У 1931 р. вони здали державі 8 тис. пудів хліба, виконавши план хлібозаготівель на 101,5% [1, с. 230–232].

На той час велику шефську допомогу селу надавали робітники промислових підприємств. Так, весною 1930 р. у селах Шевченківського округу було задіяно 367 робітничих бригад із Харкова, Києва та Черкас. Бригади залізничників, направлені з Бобринського вузла, допомагали жителям 32 сіл Смілянського району. Зокрема, вони відремонтували 500 сільськогосподарських машин.

Тісна співпраця робітників і селян спостерігалася і під час будівництва сільських гідроелектростанцій. Так, перша з таких в Україні була споруджена в Буках на р. Гірський Тікич (1929). Міжрайонна гідроелектростанція виникла в 1934 р. у Корсуні на р. Рось [10, с. 54].

Якщо перша на Черкащині МТС (Гальнівська) виникла навесні 1929 р., то вже на початку 1932 р. таких станцій працювало вже понад 20. Найбільшими серед них стали Звенигородська, Кам'янська, Монастирищенська, Смілянська, Шполянська.

Таким чином, сільське господарство до початку війни Німеччини з СРСР перетворилося на механізоване і високопродуктивне. Маємо такі узагальнені показники на 1940 р.: господарствами всіх категорій і рівнів було засіяно 1266,4 тис. га, лише зерна зібрано 12 млн. центнерів. Середня врожайність зернових культур становила: озимої пшениці – 41,1, кукурудзи – 21,5, гречки 11, гороху – 17,4 центнера, а провідної технічної культури – цукрових буряків – 141 центнер із га. На початку 1941 р. поголів'я рогатої худоби досягло 412,4 тис. голів, у тому числі 187,2 тис. корів [31, с. 65–90, 116, 117].

На Черкащині показовими стали успіхи передовиків народного господарства, які закликали масово наслідувати їх приклади. Так, ланка М. Демченко виростила по 523,7 центнера буряків з га, а ланка її колеги М. Гнатенко – по 511 центнерів (с. Старосілля Городищенського району, 1935 р.) [18, с. 388]. Слідом за ними на переверження встановлених норм пішли ланки Є. Катан, М. Гордієнко та В. Мельниченко з Лисянки (збрали по 270–300 центнерів з га).

Після утворення у 1937 р. Полтавської області Лівобережна Черкащина (Гельмязівський, Золотоніський, Ірклівський і Чорнобаївський райони) відійшла до її складу. У 1939 р. Кам'янський і Чигиринський райони відійшли до Кіровоградської області.

У 1940 р. помітно зріс загальний фонд заробітної плати, що дало змогу збільшити її середню виплату у промисловості порівняно з 1937 р. на 60%. У сільському господарстві зростання оплати праці колгоспного трудодня можна бачити на прикладі Шполянського району: в 1940 р. вона становила 3,8 кг зерна, або на 1,5 кг більше, ніж у 1939 р., і на 1 крб. 15 коп. – майже вдвічі більше порівняно з 1939 р.

Величезної шкоди економічному потенціалу і непоправних людських втрат завдала Велика вітчизняна війна. На Черкащині нацисти встановили режим жорстокого терору. Понад два роки і

три місяці, або 834 дні, Черкаси перебували в окупації. Лише по комунальному господарству міста збитки перевищили 80 млн. руб. Загальна ж сума збитків становила 376 млн. 664 тис. руб. [11].

У селах Черкаського району загарбники спалили 2,2 тис. дворів, зруйнували 43 колгоспи, 2 МТС, 2 радгоспи, 35 шкільних приміщень, 3 лікарні, 16 клубів, 19 промислово-кооперативних артелей. Вони забрали в колгоспах і у їх членів 37 тис. центнерів зерна, 39 тис. голів великої рогатої худоби, 27 тис. свиней та ін. [30, с. 110]. На Звенигородщині, за неповними даними, було розстріляно або закатовано понад 2 тис. осіб. У Канівському районі страчено близько 500 осіб, у Христинівському – 5,8 тис., Чорнобаївському – 500, Чигиринському – 200. Чимало населених пунктів спалено. Сотні і тисячі молодих людей вивезено на каторжні роботи до Німеччини. Тільки з Іркліївського району таких опинилося у неволі 4482 особи [35, арк. 1].

Відразу після звільнення від німецьких загарбників народне господарство Черкащини потроху почало відновлюватися. У Черкасах однією з перших до ладу стала місцева тютюнова фабрика, яка на кінець 1944 р. для воїнів і трудящих випускала близько 11 тонн махорки за добу замість 5 тонн запланованих. Тоді ж потужно запрацювали в місті машинобудівний завод, електростанція і ще кілька підприємств, на яких самовіддано трудилися близько 2 тис. осіб. Відновили роботу Уманський ремонтний завод, Золотоніський і Черкаський промкомбінати та деякі інші заклади й установи. У 1945 р. загальна кількість робітників і службовців на них досягла 71% від рівня 1940 р. [19, с. 97].

Завдяки самовідданій праці трудящих на кінець 40-х років відбудову промисловості в основному було завершено. У 1950 р. низка профільних галузей своїми показниками вже значно перевершили довоєнний рівень. Наприклад, було видано на-гора 302 тис. тонн вугілля проти 94 тис. тонн у 1940 р. Того ж року вироблено 91,3 млн. штук будівельної цегли, тоді як у 1940 р. – всього 57,6 тис. штук. У 1940 р. виробили 1303 тонни тваринного масла, а в 1950 р. – 3054 тонни. Цукру-піску – відповідно 230,8 і 289 тис. тонн. Урожай озимої пшениці досяг 14,9 центнерів, картоплі – 122 центнера з гектара [19, с. 14].

Означені показники, зрозуміло, не могли не вплинути на обсяги державної і кооперативної торгівлі. Якщо в 1940 р. її загальний товарообіг

досягав 564 млн. руб., то в 1950 р. – перевищив 11 180 млн. руб. [25, с. 255].

Як свідчать факти, помітні зрушення сталися і в сільському господарстві, особливо після вересневого (1953) Пленуму ЦК КПРС. Цьому насамперед сприяло зміцнення всіх ланок виробництва кваліфікованими кадрами. На 1 липня 1954 р. Черкащина мала близько 2 тис. агрономів із середньою спеціальною та вищою освітою.

Для прикладу візьмемо Черкаський район, у якому після величезної посухи і голоду 1946 р. сільське господарство відбудовувалося порівняно швидшими темпами. Так, новими тракторами, ґрунтообробними технічно складними машинами поповнилися дві МТС. У 1948 р. колгоспи освоїли всю посівну площу і досягли довоєнного рівня врожайності всіх сільськогосподарських культур. Громадське тваринництво зростало з року в рік. А його відродження почалося майже з нуля – все пожерла війна, відібрали нацисти. Зокрема, на початок 1944 р. в усіх колгоспах району нараховувалося лише 133 голови великої рогатої худоби, одиниці свиней, повна відсутність овець і домашньої птиці. На кінець же 1948 р. колгоспи вже утримували 9 тис. голів великої рогатої худоби, 5 тис. свиней, близько 4 тис. овець і понад 13 тис. одиниць різної птиці.

У 1953 р. у самих Черкасах машинобудівний завод довів випуск валової продукції до 21 млн. 610 тис. руб., тим самим перевершивши довоєнний показник удвічі. Виробництво продукції на консервному заводі також у два рази перевищило рівень 1940 р. і досягло 40 млн. банок. У три рази проти 1950 р. збільшився випуск трикотажних виробів на трикотажно-рукавичній фабриці. Загалом промисловість міста за 1953 р. виробила продукції на 541 млн. 997 тис. руб. [30, с. 120, 122].

У дні святкування 300-річчя об'єднання України з Росією за указом Президії Верховної Ради СРСР від 7 січня 1954 р. було утворено Черкаську область, до складу якої ввійшло 3 міста обласного підпорядкування (Черкаси, Сміла й Умань) і 30 районів Вінницької, Київської, Кіровоградської та Полтавської областей. Загальна площа області становила 21,1 тис. кв. км., кількість населення – 1497 тис. осіб, із них 261 тис. (17,4%) мешкали в містах і 1236 тис. (82,6%) – у сільській місцевості [19, с. 7, 8].

І вже через місяць після створення області – 7 лютого 1954 р. – вийшов перший номер щоденної газети «Черкаська правда», який остаточно підтвердив офіційне функціонування нової великої адміністративно-територіальної одиниці.

Список літератури:

1. Андреев П. Юго-западные железные дороги. – К., 1896. – 560 с.
2. Арандаренко Н. Записки о Полтавской губернии. – Полтава, 1852. – Т.3. – 434 с.
3. Бодянский П. Памятная книжка Полтавской губернии на 1865 год. – Полтава, 1865. – 1334 с.
4. Ватутінський гірник. – Черкаси, 1957. – 154 с.
5. Воейков Д., Загорский В. Киевская губерния: Статистические сведения о распределении землевладения, о ценности имений и о крестьянском деле. – СПб., 1867. – 144 с.
6. Головня В. Смела. – К., 1913. – 385 с.
7. Данилов Я.М., Комарницький М.Ф., Непийвода Ф.М., Червінський О.А. Черкащина / Я.М. Данилов, М.Ф. Комарницький, Ф.М. Непийвода, О.А. Червінський. – Дніпропетровськ, 1966. – 185 с.
8. Дерев'янкін Т.І. Мануфактура на Україні в кінці XVIII – першій половині XIX ст. Текстильне виробництво / Т.І. Дерев'янкін. – К., 1960. – 350 с.
9. Дудник О., Стешенко О., Непийвода Ф. Черкаська область Української РСР. Історико-географічний нарис та економічна характеристика / О. Дудник, О. Стешенко, Ф. Непийвода. – Черкаси, 1957. – 127с.
10. Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область. – К. : Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. – (Збірник томів «Історія міст і сіл Української РСР» : у 26 т. / голов. редкол. Тронько П.Т. (голова) [та ін.]). Т. 24 / [обл. редкол. : Стешенко О.Л. (голова) та ін.]. – 1972. – 787 с.
11. Київська правда. – 1944. – 13 грудня.
12. Кустари и ремесленники Полтавской губернии. – Полтава, 1911. – Ч. 2. – С. 6–14, 22, 131.
13. Кустарная промышленность в Киевской губернии. – К., 1912. – 321 с.
14. Лазуренко В. Історія Чигиринщини (з найдавніших часів до сьогодення) / В. Лазуренко. – Черкаси, 2004. – 452 с.
15. Левинский В. Царская Россия и украинский вопрос. – Женева, 1917. – 105 с.
16. Лятошинський М.В. Історичний нарис територіального складу Полтавщини // Історично-географічний збірник. – К., 1929. – Т. 3. – С. 203–205.
17. Мозговой В.Г. Сборник сведений по Киевской губернии. – К., 1887. – 248 с.
18. Нариси історії Київської обласної партійної організації. – К., 1967. – 652 с.
19. Народне господарство Черкаської області. Статистичний збірник. – Черкаси, 1957. – 127 с.
20. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні: в 2 ч. / О.О. Нестеренко. – К., 1959. – Ч. 1 Ремесло і мануфактура. – 496 с.
21. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні: в 2 ч. / О.О. Нестеренко. – К. : Вид. Академії наук Української РСР, 1962. – Ч. 2 : Економічна підготовка Великої Жовтневої соціалістичної революції. Фабрично-заводське виробництво, 1962. – 580 с.
22. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897: 16. Киевская губерния. – СПб., 1904. – С. III– V; 33. Полтавская губерния. – СПб., 1904. – С. I–III.
23. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). Изд. 1е. – СПб., 1830. – Т. 23. – № 17108.
24. Полтавские епархиальные ведомости. – 1851. – № 44. – С. 35–78.
25. Радянська Україна в цифрах. Статистичний збірник. – К., 1960. – 356 с.
26. Революція 1905–1907 років на Україні. Збірник документів і матеріалів. – К., 1949. – 517 с.
27. Слабеев И.С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні (чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України XVIII – першої половини XIX ст) / И.С. Слабеев. – К., 1964. – 140 с.
28. Статистическое описание Киевской губернии. – К., 1852. – Ч. 1. – 549 с.
29. Статистическое описание Киевской губернии. – СПб., 1852. – Ч. 3. – 572 с.
30. Тканко О., Найден С. Черкаси. Короткий нарис. – Черкаси, 1958. – 144 с.
31. Українська РСР в цифрах в 1961 році. Короткий статистичний довідник. – К., 1962. – 264 с.
32. Філінюк А.Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації / А.Г. Філінюк. – Кам'янець-Подільський, 2010. – 352 с.
33. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 300. – Спр. 1, ч. 1. – Арк. 262, 263.
34. Черкаський обласний державний архів. – Ф. Р. 65. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 1,2.
35. Черкаський облпартархів. – Ф. 622. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 1.
36. Черкащина в період відбудови народного господарства. 1921–1925. Збірник документів і матеріалів. – Черкаси, 1962. – 328 с.
37. III подворно-хозяйская земская перепись в Полтавской губернии 1910 года. – Полтава, 1911. – С. 20–35.

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ ЧЕРКАССКОГО РЕГИОНА И ЕГО ИСПОЛЬЗОВАНИЕ В XIX - ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XX В.

В статье прослежено развитие социально-экономического потенциала Черкасчины в течение XIX – первой половины XX века. Установлены факторы, от которых зависел этот процесс, такие как наличие материальных запасов и производственных резервов, перераспределение производительных сил городов и сел, удачное использование новых изобретений науки и техники, рост количественного показателя работающего населения. Статья написана на основе широкого привлечения специальной литературы, статистического и документального материала. Показано хозяйственную специфику региона, а также определено его место в экономической жизни Украины.

Ключевые слова: Черкасчина, социально-экономический потенциал, продуктивные силы, потребности населения, природные ресурсы, месторождения, мануфактурное производство, фабрично-заводская промышленность.

SOCIO-ECONOMIC POTENTIAL OF THE CHERKASSY REGION AND ITS USE IN THE NINETEENTH AND FIRST HALF OF THE TWENTIETH CENTURY

In the article the development of socio-economic potential of the Cherkasy region during the XIX – first half of the XXth century is observed. The determinants of this process, in particular, the availability of material resources and production reserves, redistribution of the productive forces in towns and villages, the successful use of new inventions, the growth of working population, are depicted. The article is written on the basis of wide range of special literature, statistical and documentary materials. The economic specific of Cherkaschyna is shown, as well, as the place of this region in the economic life of Ukraine.

Key words: Cherkaschyna, socio-economic potential, productive forces, population needs, natural resources, mines, manufactory production, factory industry.